

A manipulación das expresións fixas nos titulares da prensa gratuíta: *De Luns a Venres*

Héctor Cajaraville Araújo

Universidade de Santiago de Compostela

Os xogos de palabras son un excelente reclamo lingüístico para captar a atención do lector, polo que o seu emprego resulta especialmente efectivo nos titulares de periódicos. Entre eles, os máis utilizados son os xogos creados a partir de expresións fixas, pois complementan a súa forza creativa co valor engadido de traballar sobre unha unidade coñecida. Aínda que a súa presenza na prensa pode constatare xa en períodos anteriores, será coa irrupción da prensa gratuíta (que basea a súa proposta comunicativa na proximidade co lector) cando este recurso se comece a usar con máis frecuencia. Este traballo parte da recompilación de titulares baseados en xogos de palabras aparecidos no único diario de balde existente en lingua galega, *De Luns a Venres*, durante os seus tres primeiros anos de vida. A partir dos casos recollidos, propónse unha clasificación dos titulares segundo o recurso empregado para converter a expresión de partida nun xogo lingüístico.

Palabras clave: expresión fixa, xogo de palabras, titular, prensa.

Plays on words are an excellent linguistic claim to catch the attention of the reader, so his employment turns out to be especially effective in headlines of newspapers. Between them, plays created from fixed expressions are the most used, because they complement their creative force with the added value of working on a known unit. Though his presence in the press can be stated in previous periods, it will be with the irruption of the free press (which bases his communicative offer on proximity to the reader) when this resource started to be more frequently used. This investigation departs from the summary of headlines based on plays on words appeared in the only one free newspaper existing in Galician language, De Luns a Venres, during its first three years of existence. From the compiled cases, we propose a classification of the headlines according to the resource used to turn the original expression into a linguistic game.

Keywords: fixed expression, play on words, headline, press.

Data de recepción 30/09/2010 Data de aceptación 20/10/2010

1. A prensa gratuíta e os xogos de palabras

1.1. A prensa gratuíta: *De Luns a Venres*

A prensa gratuíta é aquela na que o lector non ten que pagar cantidade económica ningunha polo servizo recibido. A súa distribución realízase mediante entrega en man en zonas de alta densidade de concentración de peóns, en puntos fixos de repartición nos lugares de maior coocorrência de público ou asociados á difusión cultural, así como a vía web / correo electrónico (neste último caso, en formato dixital).

Logo de máis dunha década da súa presenza en España, a súa consolidación parece indiscutible, como o demostra a creación da *Asociación Española de la Prensa Gratuíta* e a incorporación destes xornais ás enquisas periódicas de consumo de información, como o *Estudio General de Medios (EGM)*. Aínda que nos últimos tempos (nun contexto de fonda recesión económica) se producira a desaparición dalgunha cabeceira, a fusión doutras ou a redución da presenza na rúa doutras máis, hai un dato esclarecedor: segundo os datos da segunda ondada do ano 2010 do *EGM* (mes de xullo), dos cinco diarios de información xeral máis lidos en España, tres son gratuítos.

Galicia non quedou á marxe deste fenómeno e a partir de 2003 repártense nas principais cidades galegas as mesmas cabeceiras ca no resto do estado, normalmente complementadas cunha sección para as noticias propias que non adoita superar as dúas ou tres páxinas e redactada sempre en castelán.

Non obstante en decembro de 2006 o *Grupo El Progreso* de Lugo puxo en marcha unha iniciativa pioneira en España: a distribución gratuíta en todas as cidades galegas dun diario escrito na lingua propia da comunidade e centrado na información máis próxima ao cidadán (a de ámbito local e autonómico). Neste seu quinto ano de andaina, *De Luns a Venres* (a partir de agora, *L-V*) ten xa unha presenza consolidada na vida pública galega, cunha tiraxe que rolda os 40.000 exemplares diarios.

1.2. Características diferenciais da prensa gratuíta

A prensa gratuíta, no seu afán por conseguir a fidelidade dos grupos sociais sen hábito de lectura (o público potencial ao que vai dirixida de maneira especial), foi xerando un novo xeito de interaccionar cos seus receptores, tanto desde o punto de vista formal coma dos contidos achegados (De Ramón Carrión 2009:88). E desde o seu nacemento optou por un xeito diferente de dirixirse aos lectores, mediante un discurso baseado na proximidade, a brevidade e a sinxeleza de contidos.

A análise reflexionada e complexa das noticias do día segue a ser couro específico do xornalismo convencional de información xeral¹, porque os periódicos gratuítos non teñen a *obsesión de diseccionar* a realidade mediante unha análise pormenorizada: confórmanse con prescribir pequenas *pílulas* de información que lle permitan ao lector

¹ A medio camiño entre os periódicos tradicionais de temática xeral e os diarios gratuítos estarían outras modalidades como o xornalismo deportivo, cun modo de interactuar co lector apoiado (como no caso da prensa de balde) na distensión, a familiaridade e a facilidade de comprensión.

ter a sensación de estar ao tanto de todo o que acontece a cambio dun tempo de atención moi reducido (non máis de 15-20 minutos).

Quizais a verdadeira vantaxe da prensa gratuíta sobre a de quiosco consiste en que aquela conseguiu liberarse da *vontade de perpetuidade* que impregna as páxinas dos diarios clásicos, os cales elaboran as súas informacións coa limitación da responsabilidade que supón a perennidade da folla impresa. Os periódicos de balde teñen claro o seu carácter efémero, “su voluntad de ser perecederos” (De Ramón Carrión 2009:83); e paradoxalmente pode que iso sexa a garantía da súa consolidación.

A diverxencia entre estas dúas pólas do xornalismo vai moito no seu aspecto formal pero, no que respecta aos contidos, tamén son evidentes algunhas características diferenciais²:

- Proximidade co lector: a prensa gratuíta apostou desde o comezo por propiciar un achegamento entre o medio e o destinatario, non só na forma de dirixirse a el, senón tamén nas posibilidades que este ten de dar a coñecer as súas opinións (retroalimentación).
- Sinxeleza na exposición de contidos: a mensaxe dos xornais gratuítos foxe dos formalismos que ás veces constringen a linguaxe periodística e busca unha maneira accesible de trasladarlle ao lector as claves da actualidade.
- Condensación das informacións: mentres que os xornais de venda en quiosco desenvolven as informacións ata esmiazalas, os xornais gratuítos presentan as noticias desde unha óptica máis xeral e lixeira (o que non implica necesariamente superficialidade ou frivolidade).
- Importancia da publicidade: a presenza de publicidade na prensa gratuíta é moi superior á da prensa clásica (mesmo en ocasións o xornal se distribúe envolto nunha *saba* publicitaria).
- Tendencia do medio: menor adscrición a un discurso ideoloxicamente motivado.
- Elementos periféricos: os xornais gratuítos adoitan completar a súa oferta comunicativa con complementos da información propiamente dita (resultados de enquisas, cartas ao director, entrevistas curtas, imaxes comentadas, breves artigos de opinión...).
- Vocación local e interese polos temas humanos: estes dous elementos completan a proposta informativa da prensa gratuíta, froito das preferencias mostradas polos seus lectores.

A nivel visual, a prensa gratuíta amosa unhas tendencias que son compartidas pola práctica totalidade dos xornais que optaron por este tipo de distribución³:

² Para coñecer máis polo miúdo as características dos contidos da prensa gratuíta, véxase De Ramón Carrión (2008:81).

- Menor número de páxinas ca os diarios convencionais (no caso de *L-V*, unha media de 20) e uso preferente da cor (nalgúns casos, mesmo no 100% das planas).
- Presenza maioritaria dos elementos gráficos (fotografías, infografías, cadros de destaque) fronte aos contidos puramente textuais.
- Ruptura da xeometría das columnas mediante silueteados ou montaxes.
- Tendencia aos alardes tipográficos, con titulares a toda páxina e cun corpo de letra sensiblemente maior ao empregado na prensa tradicional.
- Eliminación do *lead* ou entradiña. En moitas ocasións, a información só se compón de titular e corpo *noticioso*, polo que se amplifica a importancia dun bo titular.

1.3. Xogos de palabras e expresións pluriverbais fixas nos titulares de prensa

Ese cambio de rexistro cara aos usos cotiáns da lingua que supuxo a aparición da prensa gratuíta permite que recursos que non se admitían neste nivel de comunicación, pois eran considerados contrarios á neutralidade informativa accedan ao estilo xornalístico. Deste xeito, fenómenos lingüísticos creativos (metáforas, metonimias, dobres sentidos...) comezan a abrirse paso por entre as páxinas dos xornais, e xa non só en textos de opinión ou xéneros informativos (como a crónica ou a reportaxe) nos que as normas de restrición no uso destas figuras foron sempre máis permisivas.

Entre as partes que compoñen un texto *noticioso*, foi nos titulares onde estas figuras atoparon mellor acomodo, pois é nese primeiro nivel da información onde os elementos creativos da lingua poden optimizar as súas vantaxes: máxima expresividade, capacidade de síntese e poder de atracción. E, entre estes recursos, o xogo de palabras amósase como a ferramenta máis eficaz, xa que (ademais da súa forza comunicativa) o lector sempre o interpreta como un voto de confianza por parte do xornalista á súa capacidade de comprensión, á súa intelixencia.

Existe un baixo grao de consenso á hora de establecer unha terminoloxía común en determinadas áreas da lingüística e os xogos de palabras non son unha excepción. Así, podemos atopar descrições que destacan máis a súa vertente lúdica ou de enxeño, as que se inclinan máis pola compoñente de manipulación lingüística; as que o consideran un recurso de estilo ou as que non o ven máis que como un simple pasatempo ou mesmo un uso deformado (*anormal*) da lingua³.

Así e todo, podemos tirar as características esenciais do que xeralmente entendemos como *xogo de palabras* neste nivel da lingua escrita (da prensa, especificamente) que imos manexar:

³ Para unha información máis detallada sobre as características formais dos diarios gratuítos, pódese consultar Sabés Turmo (2006:92 e ss.) e Santos Díez (2008:26-27).

⁴ Achegamos unha gráfica definición do termo: *Un juego de palabras es un choque verbal fortuito con pérdida momentánea de los sentidos. [...] Para que el choque se transforme en juego es preciso que las palabras implicadas en él no salgan ilesas* (Serra i Roig 2000:20).

- Trátase dun recurso lingüístico, cunha motivación, uns mecanismos e a procura dun determinado resultado ou efecto sobre o destinatario.
- O recurso aplícase sobre o propio texto; é dicir, aínda que despois o xogo de palabras vaia referido ao sentido do enunciado, o punto de partida é sempre a parte visible, o significante.
- Como o seu nome indica, ten que haber unha vontade clara de *xogar coas palabras*, de manipular dalgún xeito o seu uso habitual, o que o receptor agarda.
- A mensaxe sobre a que se realiza a manipulación está aberta a múltiples interpretacións.

Por outra banda, o titular cumpre unha dobre función: resumir o contido dunha información e reclamar a atención do lector para convencelo de que esa noticia pode resultar do seu interese; é, por tanto “un elemento clave en la decisión que toma el lector [...] de leer la información periodística, de leer solo determinados párrafos del relato o, por el contrario, de obviar su lectura” (González Rodríguez 2008:154). E para suscitar ese interese calquera recurso é válido, nomeadamente o emprego de ítems que lle resulten familiares ao destinatario, pois a forza do coñecido é un modo de atracción infalible.

Debido a isto, a fraseoloxía e, en xeral, as expresións fixas (incluíndo títulos de películas, fragmentos de cancións...) están na orixe da maioría dos titulares xornalísticos concibidos a partir de xogos de palabras, ata o punto de constituír a base dun importante grupo de titulares en todas as categorías que contemplamos para este traballo:

El uso de estos clichés linguoculturales en los textos de prensa de cualquier país es un medio bien conocido de concentración de información y creación de imagen, y es además un magnífico método de atraer la atención del lector hacia el elemento más relevante de toda la información periodística: el titular. (Mironesko 2005:176).

Este feito explícase apelando a dous dos trazos definatorios ou frecuentes deste tipo de unidades: a fixación (Zuluaga 1980:15; Corpas Pastor 1997:20; Álvarez de la Granja 2003:11) e a idiomaticidade ou “dobre significado potencial” (Álvarez de la Granja 1999:31)⁵.

A fixación vaise consolidando na lingua a partir da repetición sincrónica e diacrónica; é, por tanto, unha construción colectiva na que toman parte os usuarios desa lingua como conxunto que, mediante a elección, o bloqueo (das posibilidades combinatorias) e a repetición (esa expresión por riba de todas as demais que poderían significar o mesmo) fan da expresión fixa un compoñente anterior ao acto da fala e recoñecible dentro do discurso (Zuluaga 1980:16). Precisamente o feito de que unha unidade estea lexicalizada, fixada de determinada maneira, é o que permite a súa ruptura, a

⁵ Para algúns autores (Martínez López; Aarli 2008:177), a idiomaticidade é a característica fundamental das unidades fraseolóxicas, por riba da fixación.

transgresión da expresión de partida mediante a manipulación da súa estrutura orixinal (García Page 1993:56). Nese momento xorde o xogo de palabras.

Por outra banda, o valor figurado dunha unidade fraseolóxica (o seu uso idiomático) non implica que o sentido orixinal se perda no seu emprego habitual, senón que queda agochado a modo de imaxe subxacente (Álvarez de la Granja 2003:95). Créanse deste xeito dous sentidos paralelos que, ao modo das caras dunha mesma moeda, se opoñen pero ao mesmo tempo se complementan. Polo xeral, será o sentido idiomático o que prevaleza no uso habitual da expresión (Ruiz Gurillo 1997:23) pero, como dixemos, “dun xeito ou outro, o ámbito literal continúa presente” (Álvarez de la Granja 2003:139).

Será sempre labor do destinatario (do lector, neste caso) relegar a un segundo plano o sentido literal da expresión e darlle prioridade ao sentido idiomático. Precisamente o rescate desoutro sentido subxacente (mediante o contexto no que se sitúa a expresión) vai ser outro dos modos habituais de construír xogos de palabras nos titulares de prensa.

Empregamos antes a comparación cunha moeda onde cada unha das caras estaría conformada por un dos sentidos. Non obstante, cando xogamos cos dous sentidos da expresión, elimínase a separación entre os dous planos e ambos os sentidos coliden. Polo tanto, a metáfora da moeda xa non nos serve. Ou talvez si, pero trataríase dunha moeda fundida, unha amálgama na que a cara e mais a cruz xa non son recoñecibles.

Quédanos por citar un último concepto, ineludible ao falar da manipulación das expresións fixadas: a desautomatización⁶, o efecto que ten no receptor ese proceso transformador iniciado polo autor. A desautomatización parte da premisa de que a percepción se realiza dun xeito mecánico e o modo máis eficaz de rachar con esta rutina na interpretación dunha mensaxe é incorporar nela elementos singulares, fóra de contexto, que soborden as previsións do receptor, “levándoo a facer unha reflexión metalingüística de efectos variados, moitas veces humorísticos, *desautomatizando*, xa que logo, a unidade fraseolóxica” (Álvarez de la Granja 1999:32).

Podería concluírse que o emprego deste recurso crea certo desazo no receptor, que se atopa cunha expresión que racha as súas expectativas, perturba a placidez do acto de percepción e trastorna o *statu quo* do proceso comunicativo. Non só non é así, senón que acontece todo o contrario, porque toda desautomatización é un sopro de aire fresco nas vetustas estruturas que rexen a combinación das expresións lingüísticas (Guerrero Salazar 2007:238-239), de modo que o resultado é unha mestura de pracer ante a sorpresa dunha manipulación enxeñosa e o sosego que nos proporciona sabermos que, malia a novidade, por detrás segue viva a expresión coñecida (Corpas Pastor 1997:233).

⁶ Trátase dun concepto procedente das teorías do formalismo ruso xurdidas a mediados do séc. XX e que tradicionalmente se consideran as precursoras da fraseoloxía como disciplina propia. En Mena Martínez (2003) atopamos unha definición actualizada de desautomatización; sobre a súa eficacia comunicativa do lado do receptor, pódese consultar Vigara Tauste (1998:117) e Ruiz Gurillo (1997:21).

2. Metodoloxía de traballo, corpus e obxectivos

Como acabamos de indicar, os xogos de palabras (e moi en especial aqueles nos que intervén unha expresión fixa) son un recurso habitual nos titulares xornalísticos á hora de cativar a atención do lector de prensa gratuíta. O obxectivo deste traballo consiste en analizar os elementos que emprega o xornalista para a elaboración de titulares dotados deste mecanismo creativo para establecer logo unha clasificación segundo a motivación que se agocha detrás de cada un deles.

Así mesmo, tratarase de identificar os procesos que fan que a mensaxe creativa enviada polo autor teña no lector a resposta agardada, logrando así que o xogo de palabras cumpra o seu obxectivo e prenda no receptor o interese por seguir lendo o resto da información.

Para a selección do grupo de titulares que conforman a base deste estudo realizouse unha revisión de todos os números publicados nos tres primeiros anos de existencia de *L-V*, o único xornal gratuíta en lingua galega. Os exemplares analizados abranguen desde o 22 de decembro de 2006 ao 21 de decembro de 2009, en total 673.

A revisión dos titulares fíxose páxina a páxina, contemplando para a busca todas as seccións. Unha vez localizados os titulares susceptibles de formar parte do traballo, todos eles foron incluídos nunha base de datos. Un primeiro labor de peneirado deixou o número en case 1000 pero logo de aplicar un criterio máis rigoroso de inclusión, a cifra reduciuse ata os 518 titulares.

Delimitado o material de investigación, a seguinte fase consistiu na realización dunha clasificación dos titulares segundo o recurso empregado para convertelos nun enunciado lingüisticamente creativo. Finalmente, e a vista dos resultados acadados, buscamos as principais inferencias: graos de uso de cada recurso, posibles combinacións entre os distintos mecanismos de creación lingüística, ámbitos de procedencia das expresións...

2.1. Categorías de xogos de palabras incluídos no traballo

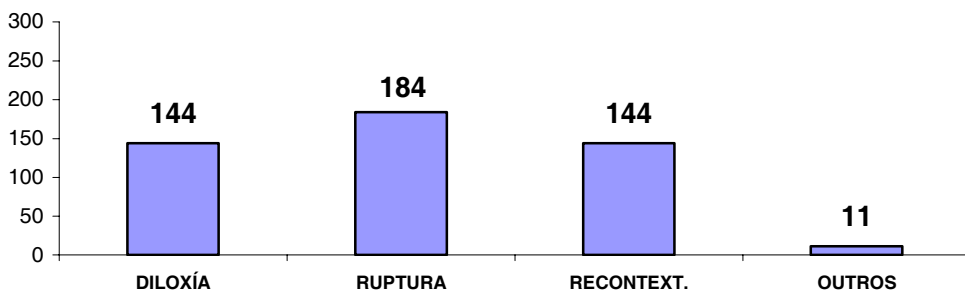
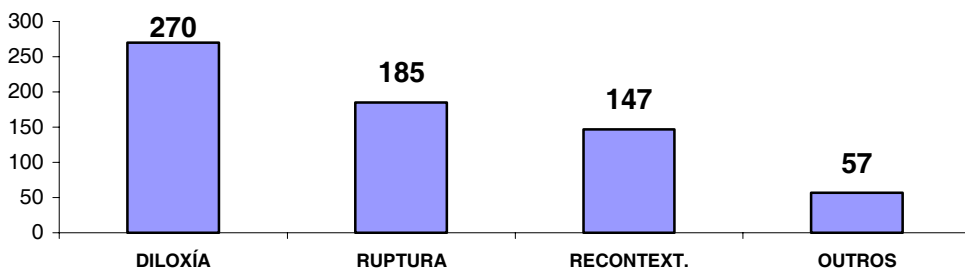
A continuación presentamos os grupos principais de xogos de palabras contemplados na clasificación dos titulares que forman parte do corpus deste traballo:

- **Recontextualización:** Este recurso parte dun enunciado fixo e asociado a un determinado contexto sobre o que se aplica unha recolocación cara a un novo contorno, sen que o lector perda a referencia orixinal (o clásico exemplo *Crónica dunha morte anunciada*, referido neste caso a unha derrota deportiva, non podía faltar neste traballo).
- **Diloxía:** Este grupo basea a súa eficacia comunicativa na dupla acepción (normalmente, unha literal e outra figurada) dunha mesma expresión. A definición do sumo como *Un deporte de peso* dá idea do tipo de titulares que entran nesta categoría.

— **Ruptura:** Neste caso temos como punto de partida unha expresión fixa sobre a que se realiza unha modificación (ampliación ou redución, substitución, cambio sintáctico...), sen que esa alteración nos faga perder de vista a expresión de partida; é o mecanismo que dá lugar a titulares como *Á segunda vai a vencida*.

— **Outros recursos:** Titulares que non estean sobre expresións fixas (agás casos illados), senón sobre a proximidade fónica, a derivación morfolóxica, os estranxeirismos, os niveis de uso da lingua inesperados ou as asociacións de palabras que violan as restricións combinatorias.

GRÁFICOS 1A/1B. Recursos lingüísticos empregados nos titulares⁷ (1A. Total de casos / 1B. Casos a partir de expresións pluriverbais fixas)

Como se desprende do cotexo entre os gráficos anteriores, a presenza das expresións pluriverbais fixas nos titulares baseados en xogos de palabras é considerable, ata o punto de que varias das categorías fixadas por nós para este traballo (ruptura e recontextualización) están integradas case exclusivamente por recursos baseados en tal tipo de unidades⁸ e o seu grao de recorrencia nas outras categorías desta clasificación

⁷ A suma final é superior á do número de titulares que forman parte do traballo, xa que varios deles presentan o emprego de máis dun recurso (recontextualización + ruptura, por exemplo).

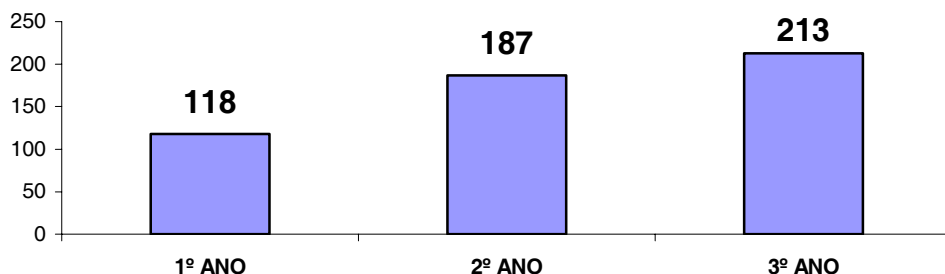
⁸ Con respecto ao corpus xeral, en Ruptura só prescindimos dun titular: *¡¡¡¡¡Puidemos!!!*; e en Recontextualización, doutros tres: *O actor de 'Ghost' di que é un milagre*, *Actores con 'Agallas'* e *Algo máis que 'Friends'*. En todos os casos, por partiren dunha expresión monoverbal.

tampouco é desprezable. Nas páxinas que seguen, exemplificaremos os distintos tipos e subtipos de xogos de palabras mediante exemplos de titulares con base en expresións fixas. Porén, os datos numéricos e porcentuais que se achegan están calculados sobre o total de titulares recollidos.

2.2. Clasificación dos titulares por anos e seccións

Os 518 titulares que conforman a base para este traballo non se distribúen de maneira homoxénea ao longo do período analizado. Como se pode observar no **Gráfico 2**, a súa progresión é ascendente.

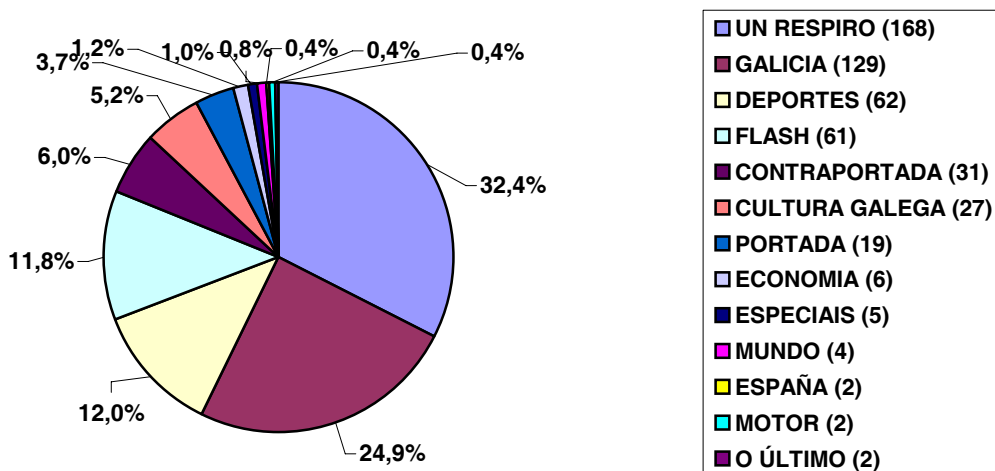
GRÁFICO 2. Distribución cronolóxica dos titulares

Varias poderían ser as razóns polas que se produce este incremento progresivo pero se cadra unha das principais é a seguinte: *L-V* é un xornal novo, onde a maneira de dirixirse aos seus lectores vai consolidándose ao tempo que o propio proxecto. Por outro lado, os xornalistas tamén van buscando acomodo nas seccións das que son responsables, acadando maior soltura segundo pasa o tempo. Así, conforme o proxecto calla e os seus profesionais van afacéndose á dinámica comunicativa e collendo confianza no seu labor, a creatividade nos titulares xorde de maneira natural, porque a outros niveis máis elementais o dominio sobre o discurso xa está conseguido.

Ao igual que na análise por anos atopamos diferenzas, o mesmo acontece se facemos unha clasificación dos titulares a partir da sección da que están tirados.

GRÁFICO 3. Procedencia por seccións dos titulares de estudo

Como se desprende do **Gráfico 3**, dúas áreas do xornal (*Galicia* e *Un Respiro*) proporcionan máis da metade dos casos totais, aínda que por diferentes motivos.

A aparición de *Un Respiro* no primeiro posto (168 casos), débese a que esta é a sección que, polos seus contidos (mundo rosa, cultura, novas tecnoloxías, curiosidades...), admite un maior grao de licenzas máis alá da obxectividade informativa.

No caso de *Galicia* (129 casos) contan outras dúas razóns: por un lado, é a sección que ocupa máis páxinas, de modo que é tamén a que máis noticias (e polo tanto, titulares) xera; e, por outro lado, é tamén a área na que se fai maior uso dun formato que podemos denominar *noticia-reportaxe* (a medio camiño entre os dous xéneros), no que se adoita titular de maneira breve, creativa e non necesariamente informativa.

O seguinte grupo de titulares segundo a sección da que proceden é o de *Deportes* (62 casos), área da que talvez se podería agardar maior presenza se temos en conta a súa extensión e o número de noticias que achega. Se non é así non é porque haxa nela menos creatividade, senón porque o tipo de recursos empregados (metáforas, metonimias, estruturas idiomáticas...) quedan fóra do ámbito deste traballo.

O caso contrario é o da micro-sección *Flash* (61 casos), constituída por unha imaxe curiosa á que polo xeral acompaña un texto no que se mantén a mesma liña de orixinalidade, de modo que os xogos de palabras acaen perfectamente á filosofía da sección.

Cando non hai unha plana de publicidade, a *Contraportada* do xornal adoita incluír unha reportaxe sobre algún aspecto da actualidade non estritamente *noticioso* (31 casos).

Malia que *Cultura Galega* é unha sección de periodicidade semanal, o tratamento dos titulares na súa información principal proporcionáanos tamén abondoso material: 27 casos.

Os titulares da *Portada* (19) rescatados para este traballo van case todos referidos á asociación lúdica entre a creatividade do titular da noticia principal e a imaxe que a acompaña.

Economía (6 casos), *Especiais* (5), *España* (4), *Mundo* (2), *Motor* (2), *O Último* (2) son áreas que, pola súa escasa frecuencia de aparición ou polo seu carácter, achegan unha cifra moi escasa de uso creativo da linguaxe, polo menos ao nivel que nos interesa para este traballo.

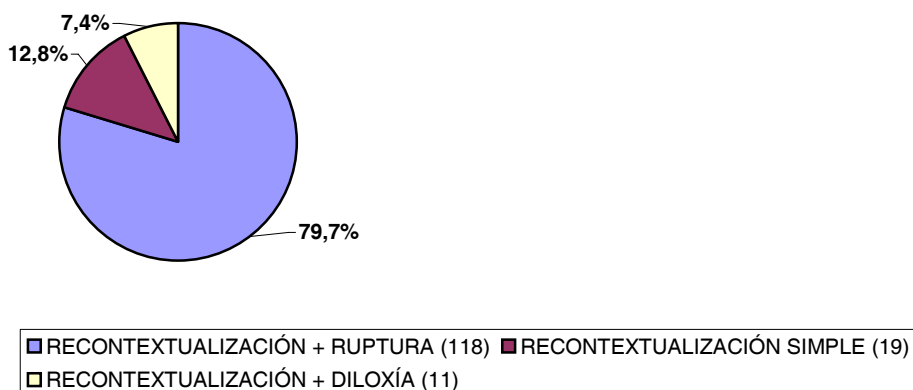
3. Clasificación dos titulares por recursos

3.1. Recontextualización

A primeira categoría que imos analizar é a daqueles titulares que empregan como recurso para captar a nosa atención a recontextualización dun enunciado, asociado agora a outra situación distinta á que lle deu orixe como expresión fixada. Dos 518 titulares analizados, 148 (o 28,5%) pertencen a esta categoría, aínda que tamén entre eles podemos establecer unha subclasificación.

A grandes trazos, podemos diferenciar entre os titulares que só fan uso da recontextualización e os que ademais desta presentan o recurso da ruptura ou da diloxía. Contra o que puidera pensarse, a recontextualización *pura* dáse en moi poucos casos (só 19 dos 148, só o 12,8% do total), mentres que a recontextualización se combina coa ruptura da expresión en 118 ocasións (79,7% dos casos) e coa diloxía en 11 (7,4%).

GRÁFICO 4. Tipos de recontextualización

3.1.1. Recontextualización simple

Son aqueles casos nos que a expresión de partida non sofre ningún tipo de manipulación, máis alá da súa recolocación nun contexto distinto, o que lle confire un novo valor. Entran nesta sección titulares como *Galicia, sitio distinto*, que ademais é un exemplo *autóctono* (a maioría dos recollidos son de procedencia foránea, xa sexa da cultura anglosaxona ou española). O título da canción d'*Os Resentidos* recontextualízase para informar de que o único colexio cuxos resultados quedaron pendentes de confirmación nos comicios xerais de 2008 é o dunha mesa electoral de Valdoviño.

3.1.2. Recontextualización con outros recursos asociados

Titulares do tipo *Alonso volve á casa polo Nadal*⁹, *O Deportivo ten licenza para soñar*, *Unha última tentación* (con base no título do filme *A última tentación de Cristo*) ou *Catro vodas e... ¿algún funeral?* son exemplos da combinación entre unha expresión fixa recontextualizada e a ruptura desa expresión mediante diferentes mecanismos (substitución, alongamento, acurtamento, cambio na modalidade oracional...).

Por outra banda, a combinación entre recontextualización e diloxía (e ás veces tamén con ruptura, pois esta tripla coocorrencia non é excepcional) é moito menos frecuente. En titulares como *A bolsa... ou a vida*¹⁰ ou *Arde California*¹¹, a recontextualización (con ruptura asociada no segundo caso a partir do filme *Arde Misisipi*) xorde, coma sempre, polo emprego do enunciado fóra do contexto que o popularizou. E a diloxía xérase no emprego dun dos termos da expresión fixada (desta volta *bolsa* como ‘saqueta de plástico’ e *arder* como ‘queimarse’) cun sentido diferente ao que posuían na expresión orixinal: ‘cartos’ e ‘estar moi alborotado un lugar’, respectivamente.

Débense considerar casos diferentes aqueles nos que se produce a combinación dos distintos recursos en diferentes puntos do titular. Así, n'*Unha cuestión de ovos na que o tamaño si importa* (pé dunha imaxe na que se presentan un ovo de avestruz e outro de colibrí, o maior e o menor no mundo das aves) atopamos unha diloxía no dobre emprego de *ovos* como ‘testículos’ e como ‘protección do embrión que empregan algunhas especies’ e unha recontextualización n'*O tamaño si importa*. Nestes casos non falamos propiamente de combinación dos dous recursos, pois non se superpoñen.

3.1.3. Procedencia dos enunciados recontextualizados

O cine¹² é o ámbito do que proceden maioritariamente as expresións recollidas, ata o punto de que practicamente a metade dos titulares desta categoría (71 dos 148) teñen a

⁹ Sobre o regreso do piloto español de Fórmula Un a Renault en decembro de 2007.

¹⁰ Lendaria expresión empregada polos salteadores de camiños para esixir a entrega dos cartos, que serve aquí para titular unha información sobre a necesidade de substituír os envases de plástico por outros de materiais menos resistentes, pois aqueles poñen en perigo os animais mariños que quedan enredados neles.

¹¹ Sobre unha vaga de incendios neste estado norteamericano.

¹² Outros estudos (Mironesko 2005; Zalyaleeva 2008) sitúan a literatura como a fonte da procedencia da maior cantidade de titulares, aínda que ningún deles vai referido á prensa gratuíta e moito menos ao ámbito galego.

súa motivación no título dunha película, ben sen modificar (*Un cuarto con vistas*¹³), ben engadindo unha ruptura sobre o elemento de partida: *Salvando a galiña piñeira*¹⁴ (tributaria de *Salvando o soldado Ryan*).

A moita distancia pero en segundo lugar neste *ránking* da procedencia, sitúase a literatura, con 20 casos. Así, baixo o titular *O home que soñaba cunha actriz e un bidón de gasolina*¹⁵ percíbese claramente (malia a dupla substitución) o título dun dos volumes da triloxía *Millenium* de Stieg Larsson, *A moza que soñaba cun misto e un bidón de gasolina*.

Veñen despois, en canto ao número, os titulares extraídos do mundo da música, con 18 casos (*E niso marchou Fidel*, dándolle a volta ao sentido da canción revolucionaria *E niso chegou Fidel* para glosar a decisión do ex-mandatario cubano de non volver ocupar a presidencia do país).

A televisión, como era de agardar, tamén dá o seu xogo á hora de establecer referencias entre enunciados fixados nun determinado contexto e o seu uso creativo nos titulares xornalísticos, con 15 casos. *Costa da Morte Vice*¹⁶ ou *CSI Galicia*¹⁷, remedos dos orixinais *Miami Vice* ou *CSI Miami / CSI Las Vegas / CSI New York* son algúns exemplos.

Moi relacionado co ámbito televisivo está o da publicidade, do que proceden outros sete titulares; entre eles, o de *¡Bebamos como galegos!* titular dunha noticia sobre un estudo que conclúe que Galicia é a comunidade con máis bares por habitante. A orixe está no slogan *¡Vivamos como galegos!* do comercial da cadea de supermercados *Gadis* (obsérvese tamén o recurso á proximidade fónica entre *bebamos-vivamos*).

Outras orixes completan este percorrido polos ámbitos de procedencia dos enunciados logo recontextualizados nos titulares:

- Vida cotiá (8 casos): Expresións recorrentes en determinadas circunstancias da vida diaria, como *¿De quen vés sendo?*, un clásico da fraseoloxía galega¹⁸ que vai servir de arranque a unha reportaxe sobre tribos urbanas, a raíz das imaxes tomadas ás fillas do presidente español, Rodríguez Zapatero, caracterizadas como góticas ou vampíricas na súa visita á Casa Branca.

¹³ É o pé dunha foto na que aparece un cidadán afgán anicado nunha ventá mentres mira o paso dun grupo de soldados.

¹⁴ Nunha información sobre os actos levados a cabo para reivindicar a especial protección desta ave endémica de Galicia.

¹⁵ Titular referido á información segundo a cal un fan obsesionado coa actriz Sara Casanovas pretendía agredila.

¹⁶ Titular alusivo ao requisamento de cinco planadoras en Muxía nunha operación contra o narcotráfico, en xaneiro de 2009.

¹⁷ Nunha noticia sobre a distribución en xullo de 2007 de maletíns con material para a investigación dos incendios forestais.

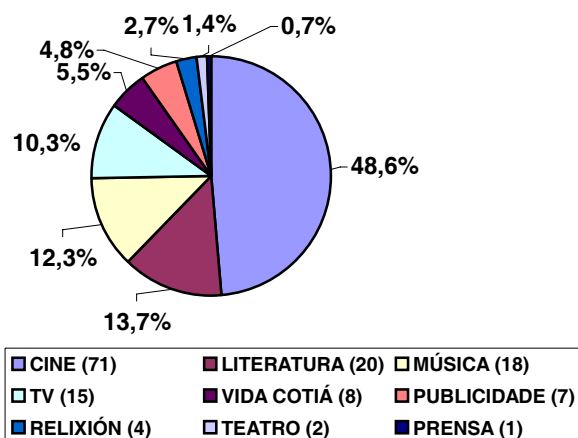
¹⁸ Sobre expresións fixadas de orixe galega, pódese consultar Ferro Ruibal (2005).

— Relixión: En *E ao cuarto día, a bolsa resucitou* é evidente a referencia bíblica (*ao terceiro día, resucitou*), que aparece tamén no *Credo* que se reza ao comezo da eucaristía.

— Teatro: o arquetipo das frases teatrais (o *ser ou non ser* hamletiano) serve para construír sobre el un titular da sección de *Deportes: O ser ou non ser do Real Madrid*, en alusión á transcendencia dun partido da *Champions League*.

— Prensa: aínda que non é unha frase xornalística, senón un esquema propio dos anuncios por palabras (*Home solteiro busca...*¹⁹), encadramos este titular no mundo da prensa escrita.

GRÁFICO 6. Procedencia dos enunciados recontextualizados

3.2. Diloxía

A diloxía consiste no emprego dunha expresión con dous significados distintos nun mesmo enunciado, polo xeral cun sentido literal e outro figurado (aínda que tamén pode darse o caso de que coaparezan dous sentidos figurados).

Como se sabe, as expresións fixas (refrás, locucións, clichés, compostos...) son unidades pluriverbais gardadas como un todo na memoria. O feito de que estean almacenadas na mente, lexicalizadas, fai que cando atopamos nun texto todos os seus compoñentes tendamos a reconecer a expresión fixa (e a actualizar o significado memorizado canda ela) antes que a realizar unha lectura individual dos distintos elementos. Agora ben, é posible que por distintas razóns se produza tamén o procesamento individual dos compoñentes da expresión (ou cando menos, dalgún deles). Nese momento xorde unha diloxía, un xogo cos distintos sentidos dos termos.

¹⁹ Sobre unha páxina web na que se admiten apostas sobre o posible casamento dos edís solteiros no concello de Ribeira. Ademais de no citado esquema xornalístico, a súa referencia de base pode apoiarse tamén na película de *Muller branca solteira busca...*, cuxo título parte do mesmo cliché.

3.2.1. Punto de recuperación da diloxía

Por veces, non hai máis que ler o titular para acceder ao xogo lingüístico, porque nel, ademais da expresión sobre a que se realiza a diloxía, aparece algún outro elemento que nos vai dar a chave para chegar á comprensión completa do dobre sentido, ou abonda cun mínimo coñecemento partillado entre xornalista e receptor:

O titular *O xefe da FIA ponse como unha moto* trata sobre un vídeo de carácter sadomasoquista no que aparece o presidente da Federación Internacional de Automobilismo (FIA). Baixo o sentido figurado de *poñerse como unha moto* ('excitarse sexualmente') está o literal de *moto* ('vehículo automóbil de dúas rodas') grazas á coaparición dun termo (*FIA*) tamén relacionado co mundo do motor.

Pero cando a expresión fixa é o único elemento que conforma o titular (cos complementos gramaticais que sexan precisos) ou cando o contexto que acompaña a expresión é neutro, procesamos directamente o significado fixado. Deste modo, para que aflore o sentido latente dos compoñentes (case sempre o literal) debemos acudir a outros elementos da información: o subtítulo, corpo da noticia, imaxe...

Vexamos primeiro un exemplo dos titulares que completan a diloxía apoiándose no subtítulo ou no corpo da noticia:

Nicho de emprego é un cliché procedente do ámbito económico, onde se usa co sentido de 'área ou parcela na que hai maiores posibilidades laborais'. Aquí aprovéitase o dobre sentido da expresión para desenterrar o seu sentido de 'tumba' ou 'sepultura', pois a noticia informa da convocatoria dunha praza de sepultureiro no concello de Pontevedra.

A continuación consideramos un grupo de titulares nos que a forza da diloxía se descobre á vista da imaxe que acompaña a información. Un caso podería ser este:

Mirada de lince é a que ten unha persoa cunha agudeza visual excepcional (na súa forma fixada de *vista de lince*, sobre a que se aplica unha substitución inicial mediante un termo moi próximo), o que evoca a proverbial capacidade visual deste felino. Non obstante aquí a imaxe permítenos enxergar o sentido literal, pois nela vemos precisamente un lince mirando de esguello.

3.2.2. Recursos para a actualización do segundo sentido

Deixando á parte o mecanismo de creación de xogos a partir da recuperación dun dos sentidos mediante a imaxe, que excede o puramente lingüístico, son varios os recursos dos que dispoñemos para que a actualización do sentido que completa o xogo se mostre ante os nosos ollos.

Un dos máis habituais é empregar unha expresión fixa para titular unha información dun ámbito relacionado co sentido literal dalgún dos seus compoñentes:

N^a *flota de Ribeira tensa a corda* pártese da expresión *tensar a corda*, co sentido de 'radicalizar unha postura no medio dunha negociación', xa que a noticia trata das

protestas dos mariñeiros desta localidade coruñesa, que demandan axudas ante a suba dos carburantes. Non obstante, a flota está amarrada a porto precisamente mediante *cabos* (denominación das *cordas* na linguaxe mariñeira) co que, por asociación, a presenza de *flota* no titular tira polo significado literal de *corda*, pertencente ao mesmo campo semántico.

Cando falamos dos titulares nos que non hai que seguir lendo para desfacer a diloxía que agochan, xa aludimos á importancia que ten un coñecemento partillado entre periodista e receptor. Non obstante hai ocasións nas que o xornalista se apoia expresamente neste coñecemento enciclopédico do lector para que sexa el quen complete a diloxía empregando a información da que xa dispoñía. De todos modos e para evitar o fracaso do recurso, xeralmente o autor da noticia achega o dato extralingüístico no que se sustenta o sentido agochado da diloxía:

A historia cambia de cor coa elección de Barack Obama, onde *cambiar de cor* ('mudar as condicións dunha determinada situación') convértese nunha expresión literal ao ser Obama o primeiro presidente de raza negra (*de cor*) na historia dos Estados Unidos, algo sen dúbida coñecido de antemán polo lector.

Ás veces a pista para interpretar correctamente a diloxía reside nun elemento textual (o emprego de maiúsculas ou minúsculas, o uso das comiñas, os puntos suspensivos) ou na propia singularidade da estrutura oracional do titular, que nos indica que estamos diante dun enunciado que talvez non quere dicir o que parece a primeira vista:

Entre un Polo e o outro refírese á decisión que ten que tomar a alpinista Chus Lago (concelleira en Vigo) de facer unha expedición á Antártida ou quedar na cidade olívica para votar a aprobación do PXOM. A expresión de partida é *estar entre dous polos*, 'atoparse ante un dilema', que aquí se modifica para permitir a diloxía de *polo* como 'concepto ou cuestión oposta a outra' ou como 'cada un dos extremos Norte e Sur no eixe de rotación terrestre'. Neste caso, o emprego da maiúscula en *Polo* facilita a comprensión do xogo.

Un recurso máis complexo é o que resulta da copresenza de varias expresións fixas que comparten compoñentes ou que se empregan en contextos similares:

Primeira dama negra na Casa Branca xoga coa antítese entre os adxectivos *negra-branca* que coaparecen no titular para abrir outra información sobre a vitoria electoral de Barack Obama, quen se converteu (coa súa muller Michelle), no primeiro matrimonio de raza negra en ocupar a Casa Branca, a residencia presidencial estadounidense. Non obstante tamén se produce a fusión de dous compostos: *primeira dama* ('muller do presidente') e *dama negra* ('raíña das pezas negras no xadrez'); con esta mestura desactualízase o elemento común *dama*, o cal nos obriga á lectura individual de cada un dos compoñentes das expresións. A referencia ao xadrez refórzase coa alusión á *Casa Branca* ('residencia presidencial' pero tamén 'cela branca').

A actualización do segundo sentido pode ter lugar mesmo no caso de que no titular non poidamos recoñecer estritamente o segundo elemento que permite o xogo. Por

exemplo, n'A *memoria histórica de Carmencita*, *memoria histórica* é un concepto historiográfico que se pode definir como o 'esfuerzo dunha comunidade por entroncar co seu pasado para analízalo en profundidade e darlle o tratamento de respecto que lle corresponde'. Aquí o elemento elidido é o plural lexicalizado *memorias*, que non se recolle na frase de partida. Por iso, cando a neta do ditador Francisco Franco, Carmen Martínez Bordiú (coñecida popularmente como *Carmencita*), publica un libro de *memorias*, a diloxía xorde, malia que *memorias* non se faga explícito.

Por outra banda, aínda que en relación co que acabamos de indicar, se ben é certo que na maior parte dos casos a segunda lectura se corresponde coa lectura individual dun dos compoñentes da expresión ou ben coa suma das lecturas individuais dos compoñentes, en determinados casos o que se produce é a evocación dunha expresión fixa próxima formalmente á que figura no titular e coa que comparte algún compoñente. Esta segunda expresión pode actualizarse se o contexto e a semántica son propicios:

O *mans libres* é un dispositivo que permite atender as chamadas telefónicas sen necesidade de premer as teclas do terminal. Por outra banda, existe a expresión *ter as mans libres* ('dispoñer de autonomía para realizar unha actividade ou tomar unha decisión'). Debido a esta semellanza, o desenvolvemento da noticia titulada *Un edil sen mans libres* (sobre un concelleiro de Ribadeo ao que o alcalde lle restrinxiu as chamadas telefónicas) acaba evocándonos a expresión *ter as mans libres*, que non se explicita en ningún momento.

Nestes casos, o desenvolvemento da información chama pola segunda expresión, que non se mostra formalmente de maneira completa en ningún momento, senón que xorde grazas ás particularidades semántico-contextuais da noticia. A posta en relación de dúas expresións tan próximas formalmente provoca a desautomatización.

Outras veces o que temos é unha expresión polisémica na que se xoga cos seus dous sentidos memorizados. O recurso consiste aquí en rachar as expectativas do lector, que agarda un sentido da expresión asociado, ben ao contexto habitual no que aparecen os protagonistas da noticia, ben ao propio contexto do titular, mentres que a información vai polo outro lado. Vexámolo máis claramente:

Problema en aumento alude normalmente a unha situación que vai complicándose progresivamente. Aquí, no entanto, *en aumento* recupera o seu sentido orixinal ao empregarse como titular nunha noticia sobre un neno colombiano de 11 anos que pesa 170 quilos e segue engordando.

Noutro grupo de titulares tamén se xoga cunha expresión polisémica pero doutro xeito. Desta volta existe no titular un elemento que se vincula tematicamente cunha das lecturas da expresión fixa e que puxa pola súa actualización, malia que tal actualización implique en realidade un contrasentido:

Non está frío e xa queren deixalo teso combina as expresións fixadas *non estar (aínda) frío* (dísfemismo por 'acabar de morrer') e *deixar teso (a alguén)* 'matar', expresións encadrables no campo semántico da morte. Evidentemente, non ten

moito xeito querer matar a alguén que acaba de morrer. Se continuamos lendo, o contrasentido aclárase: a noticia trata da polémica repartición da herdanza do cantante Michael Jackson aos poucos días do seu falecemento, o cal exhuma o segundo sentido de *deixar teso*, ‘arruinar’.

Nos casos que estivemos comentando, a actualización do sentido individual dos compoñentes da expresión (ou do sentido literal fixado) prodúcese en segundo lugar, despois de acceder á información que acompaña o titular (ou, cando menos, á imaxe que complementa a noticia). Agora ben, o papel que desempeña este segundo sentido é moi variable de titular a titular. Nalgúns casos, este sentido impónse como o único informativo (e/ou real), descartando o significado memorizado. É o que sucede no seguinte exemplo:

Cando o daquela (abril de 2009) recentemente elixido presidente da Xunta de Galicia, Alberto Núñez Feijóo, escolleu os seus conselleiros, *L-V* titulou *Aterrizo o ‘Goberno dez’ de Feijóo*. O esquema *substantivo + dez* (*corpo dez, muller dez, equipo dez...*) outórgalle ao termo que coaparece co numeral o sentido de ‘perfección’. Non obstante as comiñas entre as que se sitúa o concepto xa indican que quizais neste caso non sexa así. E o corpo da noticia confírmalo: *dez* é simplemente o número de conselleiros elixidos.

Outras veces sucede todo o contrario: prodúcese simplemente unha evocación do sentido individual dos compoñentes da expresión, ou dalgún deles (pola relación semántica ou contextual existente entre tales compoñentes e a información que se achega) pero esta lectura non se impón sobre a da expresión fixa nin convive con ela (é dicir, non constitúe unha dobre información):

O titular *Tomando moi a peito as súas obrigas* aparece nunha reportaxe sobre Pamela Anderson, quen decidiu aceptar a proposición dun home de deitarse con el a cambio de que este se fixera cargo da millonaria débeda da actriz nun casino. Anderson demostrou *tomar moi a peito* (‘poñer excesivo empeño en algo’²⁰) a súa obriga de saldar a débeda contraída, ata o punto de meterse na cama con quen a pagara por ela. O dobre sentido de *tomar a peito* deriva do voluminoso busto da protagonista feminina da serie televisiva *Os vixilantes da praia*.

Outras veces, no entanto, ao parecer poden coexistir os dous sentidos, aínda que con frecuencia un deles pode identificarse como máis relevante ca o outro:

Ao mal tempo... boa cara. Así exemplificamos a necesidade de ter unha actitude positiva mesmo nos momentos de maior dificultade. No caso da información que leva este titular, non estamos só ante unha frase feita: na fotografía podemos ver un grupo de nenos ecuatorianos xogando divertidos nas rúas asolagadas da súa aldea tras as incesantes chuvias caídas na zona.

Nos casos anteriores o lector procesa primeiro o sentido memorizado da expresión fixa, e só despois xorde o sentido literal que completa a diloxía. Moito menos frecuente é

²⁰ *Tomar a peito* ten tamén o sentido de ‘ofenderse’.

que o proceso se inverta. Cando é así, o titular presenta unha serie de elementos léxicos combinados en estrutura libre que coinciden cos compoñentes léxicos dunha expresión fixa. No entanto, o sentido que se procesa inicialmente non é o memorizado, por un motivo: algunha particularidade gramatical ou contextual leva a non identificar a expresión fixa como tal no titular, o cal non impide a súa evocación:

O presidente Xunta de Galicia, Alberto Núñez Feijóo, é o protagonista da información titulada *Feijóo fai oír o galego en Bruxelas*. A expresión *facerse oír* parece resultar evocada de maneira secundaria, malia a ausencia do pronome reflexivo. A locución verbal ten o sentido de ‘impoñer unha opinión de maneira contundente’ pero, neste caso, o emprego do galego na capital comunitaria non tiña esa connotación reivindicativa, trátase dun *facere oír* literal.

3.3. Ruptura

Outra modalidade empregada para chamar a atención do lector mediante un uso manipulado da linguaxe é a que denominaremos *Ruptura*, a introdución dalgún tipo de cambio nunha expresión fixada, o que nos vai permitir obter un enorme rendemento dun mecanismo sinxelo pero de gran eficacia: converter a linguaxe *petrificada* ou *fosilizada* das expresións fixadas nun discurso renovado e produtivo mediante unha transformación máis ou menos complexa.

Dentro desta categoría inclúense 185 casos, un 35,7% dos titulares. Entre eles, a maioría (118, case dous de cada tres casos) combinan este recurso da ruptura coa recontextualización dunha expresión fixada, un dos mecanismos máis habituais para conseguir atraer a atención do lector.

Existen tamén uns poucos casos nos que a ruptura se combina coa diloxía. Un exemplo sería o xa visto *Entre un Polo e o outro*.

Son moitos os subrecursos que podemos atopar na categoría de *Ruptura* e non resulta estraño rexistrar titulares nos que se empregan a un tempo dous ou máis.

3.3.1. Substitución

Entre os cambios realizados sobre unha expresión coñecida para convertela en titular creativo, a substitución é o máis frecuente. De aí que nos titulares das seguintes seccións seguiremos vendo máis casos, xa que a substitución é un recurso que se mestura frecuentemente con calquera outro dos mecanismos de ruptura. Non obstante tamén de cara a dentro a substitución admite subcategorías:

— **Substitución simple:** Neste grupo de titulares só se advirte o cambio dun termo por outro, sen relación especial entre as dúas palabras que forman parte do proceso de substitución. Vexamos un exemplo: Ribadavia tivo a primeira policía local dun concello galego; e os seus axentes son, para o xornal, *‘Os intocables’ do Ribeiro* (situando xeograficamente a localidade ourensá referida), imitación d’*Os intocables de Elliott Ness*, filme sobre o grupo de policías que perseguía ao gángster Al Capone. Neste caso, a temática compartida entre a película e a información reforza o xogo.

— **Final inesperado:** Trátase dun grupo de titulares nos que o efecto *sorpresa* constitúe a verdadeira esencia do xogo lingüístico. Valla como exemplo *Vivir na Coruña, que... caro é*, titular de L-V cando se soubo que as vivendas das rúas do centro da cidade herculina eran as máis caras de Galicia; evocaba deste xeito o retrouso da cantiga popular *Vivir na Coruña, que bonito é*.

— **Substitución entre termos do mesmo campo léxico:** Un xeito eficaz de manter a referencia con respecto á expresión de partida e de reforzar o xogo creativo é realizar unha substitución entre termos pertencentes ao mesmo campo léxico. O titular *A importancia de chamarse Ronaldo* (sobre o célebre futbolista brasileiro), inspírase na obra literaria do británico Oscar Wilde *A importancia de chamarse Ernesto*: ambos os termos son nomes propios.

— **Substitución entre termos fonicamente próximos:** Ás veces a proximidade entre os termos que toman parte na substitución non está no seu significado, senón na súa parte formal; deste modo, se o cambio se produce entre palabras semellantes gráfica ou foneticamente, tanto maior é a forza do xogo creativo. *Traballar é un pracer* toma como punto de partida a estrutura aberta (*verbo*) *é un pracer*, á que se lle poden incorporar múltiples elementos de apertura. Non obstante máis alá da frase feita, xógase coa proximidade entre *pracer* e *pacer*, xa que a información vai referida á proposta de empregar o gando vacún para eliminar a maleza dos montes.

— **Equivalencia sintáctica:** *Ir ao cine e saír trabado* é un titular sobre dúas estreas cinematográficas: *Crepúsculo* (sobre vampiros) e *Bolt* (filme de animación protagonizada por un can). A secuencia *saír trabado* alude, polo tanto, a este dobre motivo. A expresión de partida témola en *Ir por la e saír tosquiado* ('saír as cousas ao revés do que tiñamos planeado'), sobre a que se realizan dous cambios, que non alteran a secuencia sintáctica.

— **Fusión léxica:** Un tipo especial de substitución é a de *Hai un galegofalante na lúa*, sobre a variada procedencia dos participantes nun curso de galego para estranxeiros organizado pola Universidade de Santiago de Compostela. A modificación realízase sobre o título da canción *Hai un galego na lúa* mediante a inclusión do composto *galegofalante*, creado a partir do *galego* que xa tiñamos.

— **Fusión de expresións:** Un caso máis requintado é o que se deriva da mestura de elementos entre dúas expresións fixas, o que obriga ao lector a recuperar máis dunha referencia de maneira simultánea. É o que sucede en *Bos, breves e en internet*, un comentario sobre os gañadores do concurso *Curtas na Rede*. Aquí temos dous enunciados de partida, que se mesturan: por un lado, *Bo, bonito e barato*; e por outro, *O bo, se breve, dúas veces bo*.

3.3.2. Outros mecanismos de ruptura

— **Acurtamento:** Realizar un acurtamento sobre unha expresión fixada é tarefa delicada, pois pode darse o caso de que a eliminación dunha parte provoque a perda da referencia orixinal. Polo xeral, só expresións moi asentadas na lingua admiten este recurso, o que implica a complicidade do lector, que debe suplir a parte

omitida: é o caso de *Mirade que as segundas partes...*, nun titular para unha noticia sobre a reconciliación de varias parellas do mundo rosa.

O acurtamento tamén pode afectar ao comezo da expresión: un centro comercial de Lugo organizou un concurso fotográfico co gallo do Día da Nai; o autor da información aproveita para o título a expresión máis coñecida relacionada coas nais, tanto que é posible omitir esa referencia e deixala en *Non hai máis que unha*.

Menos frecuentes son os casos de acurtamento no interior do enunciado de partida, como ocorre en *Manobras na escuridade*, que atopamos como pé de foto dunha imaxe da sección *Flash* na que aparece un grupo de soldados chineses realizando adestramentos militares ao amencer, e que conserva os dous extremos do nome do grupo musical *Manobras orquestrais na escuridade*.

— **Extensión:** Máis alá do punto do enunciado no que se produce, procederemos á clasificación dos alongamentos atendendo principalmente ao modo no que se resitúa desde o punto de vista sintáctico a expresión de partida.

- Nun primeiro grupo, a referencia de base é sempre un enunciado que se insire noutro, como suxeito (excepcionalmente) ou complemento (case sempre). Polo tanto, o enunciado orixinal deixa de selo para subordinarse e converterse en parte doutro maior. O titular *No outono da matriarca é primavera* encabeza unha información sobre a posible voda da duquesa de Alba. Partindo do título da novela de Gabriel García Márquez *O outono do patriarca* atopamos unha substitución dentro do mesmo campo léxico (*patriarca* por *matriarca*) e unha extensión final na que o termo *primavera* funciona como concepto oposto ao *outono* da primeira parte do enunciado. Ademais, toda a parte inicial pasa a ser un complemento de lugar mediante a incorporación da preposición *en* ao comezo.
- No segundo caso, sobre a expresión de partida engádense novos complementos pero conservando a tal expresión como centro da nova secuencia. *O xinete solitario en estado ebrio* é o titular que encabeza a noticia dun mozo que foi interceptado pola Garda Civil en Valga cando volvía bébedo dunha festa montado no seu cabalo. O titular pode tomar como punto de partida o do filme *O xinete solitario*, ou quizais *O xinete pálido*, pertencente ao mesmo xénero e moito máis coñecido ca o anterior; ou mesmo un cruzamento entre algún daqueles e *O chairego solitario*, lendario personaxe da televisión, o cómic e o cine.
- No terceiro grupo, a expresión de partida amplíase cun novo elemento, ben mediante coordinación, ben a través da adición dun vocativo. Logo de coñecerse a separación do actor Imanol Arias e a súa compañeira, a tamén actriz Pastora Vega, o xornalista encargado da sección *Un respiro* titula: *Pero Imanol: ‘Cuéntame cómo pasó’*, remitíndonos ao éxito televisivo dos últimos anos da carreira deste intérprete (a serie *Cuéntame cómo pasó*).

— **Cambio de polaridade:** Aínda que o cambio de polaridade se produce habitualmente desde a afirmación á negación (*Maxestades xa non tan Satánicas*, sobre o grupo musical *The Rolling Stones*; *Don't pay per view*, nunha información sobre piratería tecnolóxica), tamén atopamos algún exemplo do caso contrario: *Na misa e repicando*, que parte do acurtamento do refrán *Non se pode estar na misa e repicando*, ao que se lle dá a volta para informar da adquisición por parte dunha parroquia de Dodro dun dispositivo que permite tocar as campás da igrexa cun mando a distancia.

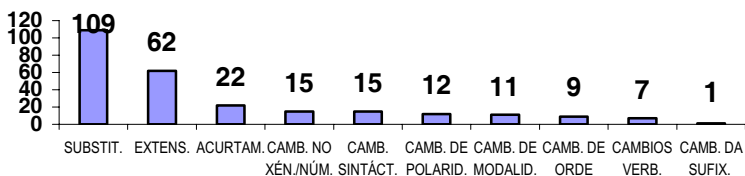
— **Cambio de modalidade:** Un cambio de modalidade prodúcese cando unha frase pasa, por exemplo, de enunciativa a interrogativa, xa que muda a intencionalidade comunicativa do emisor (informar de algo, solicitar información). Algúns casos son: *Habelas... ¿hainas?*, sobre o intento de extorsión dunha muller do concello de Muras aos seus veciños, aos que ameazaba cos seus supostos poderes de bruxa; ou *¿Outra longa noite de pedra?*, imitando o título da obra de Celso Emilio Ferreiro *Longa noite de pedra* para referirse a un estudo da Mesa pola Normalización Lingüística no que se conclúe que medra o número de persoas que nunca usan o galego.

— **Cambio na orde e/ou na relación sintáctica:** *A feira estaba no polbo* é o titular sobre o achado dun cargamento de cocaína agochado entre o polbo dun pesqueiro. A expresión de orixe é *polbo á feira*, a modalidade de preparación máis célebre deste cefalópodo. Sobre ela efectúase unha alteración que converte *feira*, complemento da expresión nominal inicial, no suxeito, mentres que *polbo* (núcleo anterior) pasa a ser o complemento de lugar, acompañado da correspondente forma do verbo *estar*. O sentido do titular apóiase tamén na asociación entre *cocaína* ('droga excitante') e *feira* ('celebración'). Casos similares a este que acabamos son o xa coñecido *Maxestades xa non tan satánicas* ou *En Turquía, pero sen paixón*, tributario do filme (antes novela) *A paixón turca*.

— **Cambio no xénero e/ou no número:** Esta subcategoría agrupa aqueles titulares nos que a ruptura consiste na modificación do xénero ou do número do núcleo da expresión. Por exemplo, n'A '*Nena Torres*' é galega xógase co cambio a feminino da construción *O Neno Torres* (alcume polo que é coñecido o futbolista Fernando Torres) para referirse á súa moza. En canto ao cambio no número, *Todos contra todo* evoca (mediante o paso a singular do seu elemento final) a expresión fixada *todos contra todos*, empregada aquí para abrir unha información na que colectivos de diversa índole se manifestan en Santiago para protestar polas diferentes agresións que está sufrindo o litoral galego.

— **Cambio da sufixación apreciativa:** É o caso (único) d'*O conto dos mil cabritos* (sobre unha cooperativa de gando cabrún) onde, fóra da substitución no numeral, se elimina o sufixo de diminutivo do orixinal: *O conto dos sete cabritiños*.

GRÁFICO 6. Subrecursos empregados na categoría de ruptura(*)

(*) A suma final no número de casos é superior á do número de titulares que forman parte desta categoría, xa que varios deles presentan o emprego de máis dun recurso.

4. Conclusións

1. A aparición da prensa gratuíta supuxo un cambio no nivel de lingua empregado para a redacción das informacións, xa que deu entrada a fenómenos lingüísticos creativos (como os xogos de palabras) que ata entón non se contemplaban neste nivel do discurso. Esta deriva cara a unha linguaxe máis próxima afectou tamén aos xornais convencionais, que renovaron o seu discurso á vista do éxito da prensa de balde (Salas 2009:26-28).

2. Os xogos de palabras atoparon o seu espazo ideal nos titulares de prensa, xa que as súas características (máxima expresividade, capacidade de síntese e poder de atracción) son as que mellor acaen á optimización da función que un titular desenvolve nun texto *noticioso*: a de ser o *anzol* que fai que o lector deteña o seu repaso superficial polas páxinas do xornal e decida dedicar o seu tempo a afondar no que ese elemento destacado propón ou evoca.

3. A presenza dos xogos de palabras nos titulares da prensa enriquece o discurso, demostra un manexo hábil e preciso da lingua e abre novas posibilidades para converter ese *escapate da noticia* que é o titular nunha ferramenta verdadeiramente eficaz. Trátase dunha das estratexias máis complexas de emprego da lingua, pois supón unha codificación (e, polo tanto, unha decodificación) a varios niveis e en distintas direccións.

4. A súa capacidade de *estrañamento* fronte á lectura lineal que adoito facemos das páxinas dun xornal confírelle un elevado grao de eficacia á hora de centrar a atención do receptor, quen, cando menos, debe deter un intre a súa lectura *automatizada* para pensar que é o que se lle está intentando transmitir: de aí a que decida ler o resto da información, só hai un chanzo.

5. A utilización deste tipo de recursos permite un novo nivel de interacción co destinatario por parte do medio que os emprega, xa que en certo modo converte o lector en coautor da mensaxe, pois esta carece de sentido en si mesma mentres o receptor non pon en marcha a súa capacidade de asociación para darlle sentido a algo que en principio non o ten ou que ten máis dun.

6. A gran cantidade de mecanismos a partir dos cales se constrúe o xogo lingüístico dificulta a súa categorización, máis aínda se temos en conta que o emprego dun deses mecanismos non exclúe a coaparición doutros; antes ao contrario, a presenza de máis dun recurso neste tipo de titulares creativos é a pauta habitual.

7. A maioría dos titulares baseados en xogos de palabras traballan sobre unha expresión fixa, xa sexa sen modificacións ou mediante algún dos mecanismos de ruptura comentados. Dúas das tres categorías por nós propostas (recontextualización e ruptura) estean o xogo de palabras sobre unha expresión na práctica totalidade dos seus casos, e mesmo na outra (a diloxía) a súa presenza é detectable en máis da metade dos casos.

8. Mesmo noutras categorías de xogos de palabras non contempladas para este artigo (derivación morfolóxica, proximidade fónica, recurso a elementos doutras linguas...) a presenza de expresións fixas é unha constante.

9. A creación dun titular a partir dun xogo de palabras precisa de dúas condicións indispensables: creatividade e tempo e a rapidez coa que se traballa na redacción dun diario non é unha contorna que facilite o manexo enxeñoso da linguaxe, algo que require dun alto grao de abstracción, reflexión e repouso. Atopar un espazo de sosego na frenética actividade do xornalismo diario non sempre é doado –e serao máis a medida que o profesional vaia adquirindo maior control sobre o seu traballo. Esta pode ser a razón pola que o número de casos atopados nas páxinas de *L-V* se incrementa cada ano, desde os 118 do primeiro ano ás 213 do terceiro.

5. Referencias bibliográficas

- ÁLVAREZ DE LA GRANJA, María (1999): “A manipulación das unidades fraseolóxicas”, en *Madrygal* 2, 31-40.
- (2003): “As locucións verbais galegas”, en *Verba*, Anexo 52.
- CORPAS PASTOR, Gloria (1997): *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.
- DE RAMÓN CARRIÓN, Manuel A. (2009): “Diarios gratuitos: los modernos refugios de la prensa popular en España”, en FLORES VIVAR, Jesús Miguel; MIRÓN LÓPEZ, Luis María (eds.): *Prensa gratuita y calidad informativa*. Madrid: Ediciones FIEC, 75-94.
- FERRO RUIBAL, Xesús (2005): “La fraseología, espejo de la historia de un pueblo. Notas gallegas”, en LUQUE DURÁN, Juan de Dios; PÁMIAS BERTRÁN, Antonio (eds.): *La creatividad en el lenguaje: colocaciones idiomáticas y fraseología*. Granada: Método Ediciones, 257-282.
- GARCÍA-PAGE, Mario (1993): “La función lúdica en la lengua de los refranes”, en *Paremia*, 2, 51-58.
- GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, María José (2008): “Producción e interpretación de los titulares en prensa: visión pragmática”, en *Babel* 17, 153-177.
- GUERRERO SALAZAR, Susana (2007): *La creatividad en el lenguaje periodístico*. Madrid: Cátedra.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, Juan A.; AARLI, Gunn (2008): “Locucións e colocacións: algunhas causas da coaparición dos seus formantes”, en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 10, 175-188.
- MENA MARTÍNEZ, Florentina (2003): “En torno al concepto de desautomatización fraseolóxica: aspectos básicos”, en *Revista electrónica de estudios filológicos*, V.
- MIRONESKO, Elena (2005): “Apotegmas rusos como medio de creación del titular periodístico”, en LUQUE DURÁN, Juan de Dios; PAMIES BERTRÁN,

- Antonio (eds.): *La creatividad en el lenguaje: colocaciones idiomáticas y fraseología*. Granada: Método Ediciones, 175-189.
- RUIZ GURILLO, Leonor (1997): “Relevancia y fraseología: la desautomatización en la conversación coloquial”, en *Español Actual* 68, 21-30.
- SABÉS TURMO, Fernando (2006): “La prensa gratuita en España: análisis morfológico comparativo de las publicaciones 20 Minutos, Metro, Qué! y ADN”, en *Doxa Comunicación* 7, 83-108.
- SALAS, C. (2009): “Introducción”, en FLORES VIVAR, Jesús Miguel; MIRÓN LÓPEZ, Luis María (eds.): *Prensa gratuita y calidad informativa*. Madrid: Ediciones FIEC, 23-32.
- SANTOS DÍEZ, María Teresa (2008): *El auge de la prensa gratuita en España*. Bilbao: Universidad del País Vasco / Euskal Heriko Unibersitatea.
- SERRA I ROIG, Marius (2000): *Verbalia. Juegos de palabras y esfuerzos del ingenio literario*. Barcelona: Ediciones Península.
- VIGARA TAUSTE, Ana María (1998): “Aspectos pragmático-discursivos del uso de expresiones fosilizadas en el español hablado”, en WOTJAK, Gerd (ed.): *Estudios de fraseología y fraseografía del español actual* (Lingüística Iberoamericana 6). Frankfurt am Main / Madrid: Vervuert / Iberoamericana, 96-127.
- ZALYALEEVA, Alsu (2008): “Russian Phraseological Units and Proverbs as Headlines of Newspapers and Magazines Articles”, en MELLADO BLANCO, C. (coord.): *Beiträge zur Phraseologie aus textueller Sicht*. Hamburgo: Verlag Dr. Kovač, 273-286.
- ZULUAGA, Alberto (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt: P. D. Lang.

APÉNDICE

TITULARES CITADOS NO ARTIGO

TITULAR	SECCIÓN	DATA
<i>A 'Nena Torres' é galega</i>	DEPORTES	09-07-09
<i>A bolsa... ou a vida</i>	GALICIA	27-03-07
<i>A feira estaba no polbo?</i>	GALICIA	08-01-08
<i>A frota de Ribeira tensa a corda</i>	GALICIA	06-06-08
<i>A Historia cambia de cor coa elección de Barack Obama</i>	PORTADA	06-11-08
<i>A importancia de chamarse Ronaldo</i>	UN RESPIRO	31-07-09
<i>A memoria histórica de Carmencita</i>	UN RESPIRO	05-12-08

<i>Á segunda vai a vencida</i>	PORTADA	02-07-08
<i>Actores con ‘Agallas’</i>	CONTRAPORTADA	10-09-08
<i>Algo máis que ‘Friends’</i>	UN RESPIRO	09-10-09
<i>Alonso volve á casa polo Nadal</i>	DEPORTES	11-12-07
<i>Ao mal tempo, boa cara</i>	FLASH	20-02-08
<i>Arde California</i>	FLASH	13-03-07
<i>Aterrizo o ‘Goberno dez’ de Feijóo</i>	GALICIA	21-04-09
<i>¡Bebamos como galegos!</i>	GALICIA	10-12-07
<i>Bos, breves e en internet</i>	UN RESPIRO	28-10-09
<i>Catro vodas e... ¿algún funeral?</i>	FLASH	15-02-07
<i>Costa da Morte Vice</i>	GALICIA	28-01-09
<i>Crónica dunha morte anunciada</i>	DEPORTES	04-05-09
<i>CSI Galicia</i>	GALICIA	13-06-07
<i>‘¿De quen vés sendo?’</i>	UN RESPIRO	06-10-09
<i>Don’t pay per view</i>	GALICIA	16-10-07
<i>E ao cuarto día... a bolsa resucitou</i>	ECONOMÍA	25-01-08
<i>E niso marchou Fidel</i>	CONTRAPORTADA	20-02-08
<i>En Turquía, pero sen paixón</i>	DEPORTES	08-06-09
<i>Entre un Polo e outro</i>	CONTRAPORTADA	04-10-07
<i>Feijóo fai oír o galego en Bruxelas</i>	PORTADA	08-10-09
<i>Galicia, sitio distinto</i>	ESP. ELECCIÓNS	11-03-08
<i>Habelas... ¿hainas?</i>	GALICIA	02-06-08
<i>Hai un galegofalante na lúa</i>	GALICIA	27-07-07
<i>Home solteiro busca...</i>	GALICIA	10-01-08
<i>Ir ao cine e saír trabado</i>	UN RESPIRO	05-12-08
<i>Manobras na escuridade</i>	FLASH	07-11-07
<i>Maxestades xa non tan satánicas</i>	UN RESPIRO	18-02-08
<i>Mirada de lince</i>	FLASH	23-01-09
<i>Mirade que as segundas partes...</i>	UN RESPIRO	15-12-09

<i>Na misa e repicando</i>	GALICIA	10-06-08
<i>Nicho de emprego</i>	GALICIA	04-03-09
<i>No outono da matriarca é primavera</i>	UN RESPIRO	02-10-08
<i>Non está frío e xa queren deixalo teso</i>	UN RESPIRO	29-06-09
<i>Non hai máis que unha</i>	GALICIA	29-04-09
<i>O actor de 'Ghost' di que é un milagre</i>	UN RESPIRO	22-07-08
<i>O conto dos mil cabritos</i>	GALICIA	25-05-09
<i>O Deportivo ten licenza para soñar</i>	DEPORTES	11-05-09
<i>O home que soñaba cunha actriz e un bidón de gasolina</i>	UN RESPIRO	09-06-09
<i>O ser ou non ser do Real Madrid</i>	DEPORTES	10-03-09
<i>O xefe da FIA ponse como una moto</i>	UN RESPIRO	01-04-08
<i>O xinete solitario en estado ebrio</i>	GALICIA	13-04-09
<i>'Os intocables' do Ribeiro</i>	GALICIA	29-12-06
<i>¿Outra longa noite de pedra?</i>	CULTURA	18-03-09
<i>Pero Imanol: 'Cuéntame cómo pasó'</i>	UN RESPIRO	18-11-09
<i>Primeira dama negra na Casa Branca</i>	UN RESPIRO	07-11-08
<i>Problema en aumento</i>	UN RESPIRO	04-06-09
<i>¡¡¡Puidemos!!!</i>	PORTADA	30-06-08
<i>Salvando a galiña piñeira</i>	UN RESPIRO	20-01-09
<i>Todos contra todo</i>	GALICIA	07-05-07
<i>Tomando moi a peito as súas obrigas</i>	UN RESPIRO	18-09-07
<i>Traballar é un pacer</i>	GALICIA	16-03-07
<i>Un cuarto con vistas</i>	FLASH	10-04-08

<i>Un deporte de peso</i>	FLASH	24-04-08
<i>Un edil sen mans libres</i>	GALICIA	19-01-07
<i>Unha cuestión de ovos na que o tamaño si importa</i>	FLASH	28-03-07
<i>Unha última tentación</i>	GALICIA	26-06-09
<i>Vivir na Coruña, que... caro é</i>	ECONOMÍA	08-06-07